(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

[2022] 8 एस. सी. आर. 705

शकील अहमदविरुद्ध .

भारतीय संघराज्य आणि इतर

रिट याचिका (दिवाणी) क्र. १८२/२००१

नोव्हेंबर ४, २०२२

[न्यायमूर्ती संजय किशन कौल, न्यायमूर्ती अभय एस. ओक आणि न्यायमूर्ती विक्रम नाथ]

निर्देश-शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य सरकारला जारी केलेले निर्देश-डिसेंबर 1992 ते मार्च 1993 दरम्यान मुंबईत झालेल्या जातीय दंगली आणि बॉम्बस्फोटांनंतर महाराष्ट्र सरकारने एक आयोग स्थापन केला-आयोगाने फेब्रुवारी 1998 मध्ये आपला अहवाल सादर केला, ज्यामध्ये दंगलीची कारणे, पोलिसांनी केलेल्या अपुऱ्या उपाययोजना, गुन्हे नोंदवण्यात अपयश, फौजदारी खटल्यांचा निपटारा करण्यात विलंब, पोलीस यंत्रणेच्या कामकाजात राजकीय हस्तक्षेप आणि पोलीस कर्मचाऱ्यांमध्ये शारीरिक तंदुरुस्तीचा अभाव यासह विविध मुद्द्यांवरील शिफारशी होत्या-याचिकाकर्त्याने भारतीय संविधानाच्या कलम 32 अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राला आवाहन केले आणि आयोगाचे निष्कर्ष आणि शिफारशी स्वीकारण्याचे आणि त्यावर कृती करण्याचे निर्देश देण् देण्याची प्रार्थना केली - याचिकाकर्त्याने आरोप केला की अनेक शिफारशी अंमलात आणल्या गेल्या नाहीत- अधिनिर्णित : न्यायालयाने निकालाच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी एक समिती स्थापन केली-

हरवलेल्या व्यक्तींचा अहवाल देण्याचे, कायदेशीर वारसांना नुकसान भरपाई देण्याचे, नुकसानभरपाईवर व्याज देण्याचे आणि प्रलंबित प्रकरणांचा तपशील देण्याचे आदेश राज्य सरकारला देण्यात आले-ही प्रक्रिया पूर्ण करण्यासाठी सरकारला नऊ महिन्यांची मुदत देण्यात आली-पोलीस सुधारणांच्या मुद्द्यावर केलेल्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्याचे आणि बेपत्ता आरोपींचा शोध घेण्यासाठी विशेष कक्ष स्थापन करण्याचे निर्देश राज्याला देण्यात आले.

रिट याचिका निकाली काढताना , न्यायालयाने निर्णय दिला की:

1.याचिका निकाली काढताना पुढील आदेश देण्यात आला -

1. या निर्णयाद्वारे जारी केलेल्या निर्देशांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरण यांच्या सदस्य- सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती असेल.राज्य सरकार उपजिल्हाधिकारी पदाहुन निम्न नसेल अशा का महसूल अधिकाऱ्याची आणि सहाय्यक पोलीस आयुक्त पदाहुन निम्न नसेल एका पोलीस अधिकाऱ्याची नियुक्ती करेल, जे समितीचे इतर दोन सदस्य असतील.

2. बेपत्ता झालेल्या 168 व्यक्तींची नावे आणि पत्त्यांसह तपशील असलेला अहवाल राज्य सरकार समितीसमोर सादर करेल. दुसऱ्या सरकारी ठरावानुसार नुकसानभरपाईपासून वंचित राहिलेल्या 108 बेपत्ता व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांचा शोध घेण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांबाबतची सामग्रीही राज्य सरकार सादर करेल. बेपत्ता व्यक्तींचे कायदेशीर वारस/कुटुंबातील सदस्य शोधण्यासाठी राज्य सरकार सर्वतोपरी प्रयत्न करेल. ही समिती या प्रक्रियेवर देखरेख ठेवेल. ही समिती बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर प्रतिनिधींना प्रक्रियात्मक औपचारिकता पूर्ण करण्यास मदत करेल.

3. राज्य सरकार पहिल्या सरकारी ठरावाच्या परिशिष्टानुसार तसेच दुसऱ्या सरकारी ठरावाच्या संदर्भात दिलेल्या नुकसानभरपाईशी संबंधित नोंदी देखील समितीसमोर सादर करेल, ज्यात ज्या विशिष्ट तारखांवर नुकसानभरपाई प्रत्यक्षात पात्र असलेल्या व्यक्तींना देण्यात आली होती त्या तारखांचा समावेश असेल. दोन्ही सरकारी ठरावांच्या संदर्भात नुकसान भरपाई न मिळालेल्या पीडितांची यादीही राज्य सरकार देईल.

4. त्यानंतर सापडलेल्या बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना राज्य सरकार 22 जानेवारी 1999 पासून म्हणजे दुसऱ्या शासन निर्णयाच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यापासून प्रत्यक्ष भरणा होईपर्यंत वार्षिक 9 टक्के दराने व्याजासह 2 लाख रुपयांची भरपाई देईल.

5. महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरण चे सचिव आणि या आदेशांतर्गत नियुक्त केलेल्या इतर दोन शासकीय अधिकाऱ्यांची समिती, पहिल्या सरकारी ठरावातील परिशिष्टानुसार नुकसानभरपाई मिळण्यास पात्र असलेल्या परंतु त्यांना नुकसानभरपाई न मिळालेल्या इतर पीडितांचा शोध घेण्यासाठी राज्य सरकारच्या प्रयत्नांवर देखरेख ठेवेल. त्यानंतर ओळख पटलेल्या पीडितांना 8 जानेवारी 1994 पासून म्हणजे पहिल्या शासन निर्णयाच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यापासून प्रत्यक्ष भरणा होईपर्यंत वार्षिक 9 टक्के दराने व्याजासह नुकसानभरपाई दिली जाईल.

६. लागू सरकारी ठराव झाल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यानंतर ज्यांना नुकसानभरपाई देण्यात आली होती, त्यांना लागू शासा निर्णयाच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यापासून परतफेडीच्या तारखेपर्यंत देय

असलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेवर राज्य सरकार दरवर्षी ९टक्के दराने व्याज देईल. या निर्णयाच्या तारखेपूर्वी ज्यांना नुकसान भरपाई मिळाली आहे, त्यांना हे निर्देश लागू होतील. ही समिती, नोंदीची तपासणी केल्यानंतर, वरीलप्रमाणे व्याज मिळण्यास पात्र असलेल्या पीडितांचा तपशील राज्य सरकारला सादर करेल.

७. राज्य सरकार आजपासून दोन महिन्यांच्या कालावधीत समितीसमोर उपरोक्त आवश्यक तपशील सादर करण्याच्या आवश्यकतेचे पालन करेल. वरील निर्देशांनुसार या दोन अधिकाऱ्यांची नियुक्ती आजपासून एका महिन्याच्या कालावधीत केली जाईल. दोन्ही सरकारी अधिकारी संबंधित विभागांशी समन्वय साधतील आणि समितीने निर्देशित केल्याप्रमाणे आवश्यक तपशील दोन महिन्यांच्या निर्दिष्ट कालावधीत समितीला सादर केले जातील याची खात्री करतील.

८. नुकसानभरपाई आणि/किंवा व्याज भरण्याची संपूर्ण प्रक्रिया राज्य सरकार आजपासून नऊ महिन्यांच्या कालावधीत पूर्ण करेल. राज्य सरकार वेळोवेळी केलेल्या अनुपालनाचा अहवाल समितीला देईल. उपरोक्त निर्देशांच्या अनुपालनाचा तपशील असलेला तपशीलवार अहवाल महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरणाचे सचिव आजपासून दहा महिन्यांच्या कालावधीत या न्यायालयात दाखल करतील

९. या आदेशाद्वारे जारी केलेल्या निर्देशांच्या अंमलबजावणीसाठी समिती महाराष्ट्र विधी सेवा प्राधिकरणाच्या कार्यकारी अध्यक्षांकडून आवश्यक मार्गदर्शन घेईल. समितीला पॅरालीगल स्वयंसेवकांची मदत घेण्याचा अधिकार असेल;

१०. मुंबई सत्र न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या दंगलीशी संबंधित एकमेव फौजदारी खटल्याची माहिती राज्य सरकार मुंबई उच्च न्यायालयाच्या महाप्रबंधकांना देईल, जे हे प्रकरण लवकरात लवकर निकाली काढण्याची गरज असल्याचे संबंधित न्यायालयाच्या निदर्शनास आणून देतील.

11. सुप्त फायलींवरील ९७प्रकरणांचा तपशील राज्य सरकार आजपासून एका महिन्याच्या आत मुंबई उच्च न्यायालयाच्या महाप्रबंधकांना देईल. तपशील मिळाल्यावर, प्रशासकीय बाजूचे उच्च न्यायालय, ज्या न्यायालयांमध्ये प्रकरणे प्रलंबित आहेत, त्या संबंधित न्यायालयांना आरोपींचा शोध घेण्यासाठी आवश्यक पावले उचलण्यासाठी आवश्यक सूचना जारी करेल. या प्रकरणांमध्ये फरार/बेपत्ता झालेल्या आरोपींचा शोध घेण्यासाठी आणि संबंधित न्यायालयांना मदत करण्यासाठी राज्य सरकार तातडीने एक विशेष कक्ष स्थापन करेल जेणेकरून त्यांच्याविरुद्ध खटला सुरू होऊ शकेल; आणि

12. पोलीस दलातील सुधारणांच्या मुद्द्यावर आयोगाने केलेल्या सर्व शिफारशी राज्य सरकार त्वरित अंमलात आणेल, ज्या आयोगाने स्वीकारल्या होत्या. [परिच्छेद २८] [७२५-डी-एच; 726-ए-एच; ७२७-ए-जी]

दिवाणी मूळ न्यायाधिकारक्षेत्र: रिट याचिका [दिवाणी] क्रमांक १८२/२००१
(भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२ अंतर्गत)

संजय जैन, ए. एस. जी., कॉलिन गोन्साल्विस, वरिष्ठ वकील, डॉ. नफीस ए. सिद्दीकी, एजाज मकबूल, सैफ झिया, सादिक नूर, ज्योती मेंदिरत्ता, बीनू टम्टा, शिवाजी एम. जाधव, ब्रिज किशोर शाह, आदर्श कुमार पांडे, शिवानी रौतेला, अपूर्वा, पी. परमेश्वरन, बी. कृष्ण प्रसाद, व्ही. एन.

रघुपती, राहुल चिटनीस, सचिन पाटील, आदित्य ए. पांडे, जिओ जोसेफ, श्वेतल शेपाल, दुर्गेश गुप्ता, स्वरूपमा चतुर्वेदी, नचिकेता जोशी, टी. एस. शबरीश, पद्मेश मिश्रा, अरविंदकुमार शर्मा, अधिवक्ता उपस्थित पक्षकारांसाठी

न्यायालयाचा निर्णय न्यायमूर्ति अभय एस. ओक यांनी दिला.

तथ्यविषयक पैलू:

१. ६ डिसेंबर १९९२ ते १२ मार्च १९९३ पर्यंत मुंबई शहराला खूप त्रास सहन करावा लागला. ६ डिसेंबर १९९२ ते १० डिसेंबर १९९२ आणि ६ जानेवारी १९९३ ते २० जानेवारी १९९३ या कालावधीत मुंबईने कदाचित सर्वात भीषण जमाव उन्माद, हिंसाचार, जातीय तणाव आणि दंगली पाहिल्या. जाळपोळ आणि हिंसाचाराच्या अनेक घटना घडल्या, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी आणि मालमत्तेचे नुकसान झाले. पोलिसांनी अनेक ठिकाणी गोळीबार केला. शेवटी नागरी प्रशासनाला मदत करण्यासाठी लष्कराला बोलावण्यात आले. त्यानंतर हळूहळू स्थितिविशेष नियंत्रणात आणण्यात आली. जेव्हा मुंबईचे नागरिक सुटकेचा निश्वास सोडणार होते, तेव्हाच १२ मार्च १९९३ रोजी शहराच्या विविध भागात साखळी बॉम्बस्फोट झाले. डिसेंबर १९९२ आणि जानेवारी १९९३ मध्ये सुमारे ९००मृत्यू झाले, १६८ जण बेपत्ता झाल्याची नोंद झाली आणि सुमारे २०३६ लोक जखमी झाले. १२ मार्च १९९३ रोजी झालेल्या साखळी बॉम्बस्फोटांमध्ये २५७ जणांचा मृत्यू झाला आणि १४०० लोक जखमी झाले.

२. महाराष्ट्र सरकारने २५ जानेवारी १९९३ रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनेद्वारे, मुंबई उच्च न्यायालयाचे तत्कालीन विद्यमान न्यायाधीश, आणि नंतर या न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून निवृत्त झालेले, माननीय न्यायमूर्ती बी. एन. श्रीकृष्णा यांच्या अध्यक्षतेखाली, चौकशी आयोग

कायदा, १९५२ (थोडक्यात, '१९५२ कायदा') अंतर्गत एक आयोग स्थापन केला.आयोगाच्या संदर्भ अटी खालीलप्रमाणे होत्या.

"(i) मुंबई पोलीस आयुक्तालय परिसरात डिसेंबर १९९२ मध्ये ६ डिसेंबर १९९२ रोजी किंवा त्यानंतर आणि पुन्हा जानेवारी १९९३ मध्ये ६ जानेवारी १९९३ रोजी किंवा नंतर घडलेल्या घटनांची परिस्थिती, घटना आणि तात्काळ कारणे;

(ii) अशा घटना आणि परिस्थितीसाठी कोणतीही व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा गट किंवा इतर कोणतीही संस्था जबाबदार होती का;

(iii) उपरोक्त घटनांच्या आधी पोलिसांनी केलेल्या खबरदारीच्या आणि प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांची पर्याप्तता किंवा अन्यथा;

(iv) दंगली नियंत्रित करण्यासाठी पोलिसांनी उचललेली पावले पुरेशी आणि योग्य होती की नाही आणि पोलिसांच्या गोळीबारामुळे मृत्यू झाले हे न्याय्य होते की नाही; आणि

(v) अशा घटनांची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी, जातीय सलोखा राखण्यासाठी आणि कायदा आणि सुव्यवस्था यंत्रणेत सुधारणा सुचवण्यासाठी प्रशासनाने दीर्घकालीन आणि अल्पकालीन उपाययोजना करणे आवश्यक आहे."

३. त्यानंतर, राज्य सरकारने आयोगाच्या संदर्भ अटींचा विस्तार केला आणि पुढील अतिरिक्त अटींचा समावेश केलाः

"(vi) मुंबई पोलीस आयुक्तालय परिसरात १२ मार्च १९९३ रोजी झालेल्या साखळी बॉम्बस्फोट म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या घटनांची परिस्थिती आणि तात्काळ कारण;

(vii) मुदतीमध्ये मध्ये संदर्भित घटना आहेत का (i) मध्ये संदर्भित घटनांशी काही समान संबंध आहे का; (vi) आणि

(viii) मुदतीमध्ये मध्ये संदर्भित घटना आहेत का (i) मध्ये संदर्भित घटना एका समान (vi) रचनेचा भाग होत्या की नाही."

२३ जानेवारी १९९६ रोजीच्या अधिसूचनेद्वारे, राज्य सरकारने आयोगाला आपला अहवाल सादर करण्यात अवास्तव विलंब होत असल्याच्या अतिशय विचित्र कारणावरून आयोग बरखास्त केला.आयोगाच्या अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे, तत्कालीन माननीय पंतप्रधानांनी महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांना आयोगाचे पुनरुज्जीवन करण्याची विनंती केली आणि अशा प्रकारे २८ मे १९९६ रोजीच्या अधिसूचनेद्वारे त्याचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले.आयोगाने १६ फेब्रुवारी १९९८ रोजी आपला अहवाल सादर केला ज्यामध्ये दोन खंड होते. खंड-१ मध्ये आयोगाचे निष्कर्ष आणि शिफारसी होत्या. खंड-२ मध्ये नोंदवलेल्या पुराव्यांचा सारांश आणि पुराव्यांचे विश्लेषण होते.

४. सध्याची याचिका भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२ अंतर्गत या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राची मागणी करते. याचिकेत पाच मूलभूत प्रार्थना केल्या आहेत, ज्या अशा वाचल्या आहेतः

"i. चौकशी आयोग कायदा, १९५२ अंतर्गत केलेली चौकशी ही भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३११ [२] च्या अर्थांतर्गत चौकशी करण्यासारखी असेल, असे घोषित करा.

II. चौकशी आयोग कायदा, १९५२ अंतर्गत दोषी आढळलेला/दोषी आढळलेला सरकारी कर्मचारी थोडक्यात बरखास्त होण्यास पात्र असल्याचे घोषित करा; आणि

iii. श्री कृष्ण चौकशी आयोगाच्या निष्कर्षांचा स्वीकार करण्यासाठी आणि त्यावर कारवाई करण्यासाठी प्रतिवादी-राज्याला निर्देश देणारे आदेश किंवा निर्देश जारी करा; आणि

iv. श्री कृष्ण आयोगाच्या अहवालाच्या शिफारशींनुसार सारांश प्रकरणे पुन्हा उघडली जावीत आणि कारवाई केली जावी यासाठी महाराष्ट्र राज्याला निर्देश देणारे आदेश, निर्देश किंवा आदेश जारी करणे;

v. बेपत्ता म्हणून ओळखल्या गेलेल्या व्यक्तींना नुकसान भरपाई देण्याचे आणि त्यांच्याशी संबंधित प्रकरणे बंद करण्याचे निर्देश प्रतिवादींना देणे;

न्यायमूर्ती बी. एन. श्रीकृष्ण आयोगाच्या शिफारशी आणि राज्य सरकारचा प्रतिसाद

५. ही संपूर्ण याचिका आयोगाच्या शिफारशींच्या अंमलबजावणीच्या मुद्द्याभोवती फिरते. या याचिकेवर निर्णय घेण्यासाठी संबंधित असलेल्या शिफारशींचा सारांश खालीलप्रमाणे केला जाऊ शकतोः

i. दंगलीची तातडीची कारणे हाताळणाऱ्या आयोगाने नियुक्त केलेल्या टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेसच्या तज्ञांच्या समितीने केलेल्या अभ्यासाच्या आधारे आयोगाने मत व्यक्त केले की कारणे राजकीय, सामाजिक-आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय होती.

II. दंगलीच्या घटनांपूर्वी पोलिसांनी केलेल्या खबरदारीच्या आणि प्रतिबंधात्मक उपाययोजना अपुऱ्या होत्या. पोलिसांच्या गुप्तचर यंत्रणांनी बाबरी मशिदीच्या संभाव्य नुकसानीची योग्य वेळी माहिती दिली नाही. शिवाय, बाबरी मशिदीच्या संभाव्य नुकसानामुळे उद्भवू शकणाऱ्या स्थितिविशेषचे अचूक मूल्यांकन करण्याचा कोणताही प्रयत्न केला गेला नाही. दंगलीसाठी जबाबदार आढळलेल्या दोन वेगवेगळ्या धार्मिक गटांनी बंद दाराआड घेतलेल्या बैठकांविषयी महत्त्वाची माहिती गोळा करण्यात गुप्तचर विभाग अपयशी ठरला;

iii. स्थितिविशेष हाताळण्यासाठी पोलिस यंत्रणा अपुरी असल्याचे सिद्ध झाले. शिवाय, दैनंदिन समस्या हाताळण्यासाठीही पोलिस कर्मचारीवर्ग संख्या अपुरी असल्याने पोलिसांची संख्या अपेक्षेपेक्षा जास्त होती.

IV. पोलिसांकडून गुन्हे नोंदवण्यात अपयश आल्याचे आयोगाला आढळून आले. गुन्हे नोंदवण्यात विलंब झाला. तपास मनमानी आणि निष्काळजीपणे करण्यात आला;

V. दंगलीशी संबंधित गुन्ह्यांशी संबंधित फौजदारी प्रकरणांच्या निकाली काढण्यात विलंब झाला;

VI. पोलीस यंत्रणेच्या कामकाजात मोठा राजकीय हस्तक्षेप होता.

VII. आयोगाने असा निष्कर्ष काढला की त्याच्या अहवालाच्या खंड-१ च्या परिच्छेद १३० मध्ये नाव दिलेले पोलिस अधिकारी दंगली, जातीय घटना आणि लूटमार, जाळपोळ इत्यादींच्या घटनांमध्ये सक्रियपणे सहभागी असल्याचे आढळून आले.

आयोगाने या पोलीस अधिकाऱ्यांवर शिस्तभंगाची कारवाई सुरू करण्याची शिफारस केली;

VIII. पोलीस दलातील सदस्यांमध्ये शारीरिक तंदुरुस्तीचा अभाव असल्याचे आयोगाने नमूद केले आहे. आयोगाने नोंदवले की दीर्घ आणि कठीण कामाच्या वेळांमुळे त्यांना शारीरिक व्यायामासाठी वेळ मिळत नाही. आयोगाने अशी शिफारस केली आहे की शारीरिक तंदुरुस्तीसाठी कठोर मानकांची अंमलबजावणी करण्यात यावी; आणि

IX. आयोगाने पोलिसांच्या कामकाजाच्या स्थितीत सुधारणा करण्याची शिफारस केली आहे आणि पोलिसांना योग्य गृहनिर्माण (निवास) सुविधा पुरवण्याची शिफारसही केली.

६. आयोगाच्या अहवालावर शासनाकडून करण्यात येणाऱ्या कार्यवाहीचे ज्ञापन राज्य शासनाने जारी केले. (थोडक्यात, 'ज्ञापन'). बहुतांश शिफारशी राज्य शासनाने स्वीकारल्या आहेत. राज्य शासनाने प्रस्तावित केलेल्या कृतीचा समावेश या ज्ञापनात करण्यात आला. काही संबंधित शिफारशींवर राज्य शासनाचा प्रतिसाद खालीलप्रमाणे आहेः

I. राज्य शासनाने नमूद केले की, पोलिसांनी दंगलीशी संबंधित मोठ्या संख्येने गुन्ह्यांचे 'अ' समरीत (खरे परंतु न सापडलेले)) वर्गीकरण केले आहे. सर्व 'अ' समरी प्रकरणांची छाननी करण्यासाठी आणि जिथे आवश्यक असेल तिथे पुनः अन्वेषण करण्यासाठी गृह विभाग, कायदा विभाग आणि वरिष्ठ पोलिस अधिकाऱ्यांचा समावेश असलेली समिती नेमण्याचा निर्णय शासनाने घेतला; अन्वेषण किंवा पुनः अन्वेषण

II. दंगलीशी संबंधित गुन्ह्यांची प्रभावी आणि जलद संपरीक्षा व्हावी यासाठी पोलीस विभागाला सूचना देण्यात येतील;

III. राज्य शासनाने दंगली आणि हिंसाचारातील पीडितांना नुकसान भरपाई देण्याचा निर्णय घेतला आहे;

IV. राज्य शासनाने चूक करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई सुरू करण्याचा निर्णय घेतला आहे; आणि

V. पोलीस दल ज्या परिस्थितीत काम करत होते त्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याचे आश्वासन राज्य शासनाने दिले.

आयोगाने काढलेल्या काही निष्कर्षांशी राज्य शासन सहमत नाही, विशेषत: दंगली/हिंसेच्या कारणांवरील निष्कर्षांशी. परंतु, शासनाने बहुतांश शिफारशींवर कारवाई करण्यास सहमती दर्शवली.

७. दोन्ही बाजूंनी प्रतिज्ञापत्र दाखल केले आहेत. याचिकाकर्त्याच्या बाजूने दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांमध्ये आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यात राज्य शासन अपयशी ठरल्याबद्दल आणि गुन्हेगारांवर कारवाई करण्यात अपयशी ठरल्याबद्दल तक्रार करण्यात आली आहे.

प्रतिस्पर्धी निवेदने

८. याचिकाकर्त्याचे प्रतिनिधित्व करणारे विद्वान ज्येष्ठ वकील श्री कॉलिन गोन्साल्विस यांनी असे सादर केले की, अभिलेखावरील प्रतिज्ञापत्रांवरून असे दिसून येते की, आयोगाच्या शिफारशींवर राज्य शासनाने केलेली कारवाई ही केवळ डोळेझाक आहे. याकडे त्यांनी लक्ष वेधले की, आयोगाने गंभीर गैरवर्तणुकीसाठी दोषी आढळलेल्या पोलीस अधिका-यांना एकतर दोषमुक्त करून किंवा अत्यंत किरकोळ दंड ठोठावून सोडून दिले. त्यांनी निदर्शनास आणून दिले की जवळजवळ सर्व खटले एकतर आरोपींच्या सुटकेत (विनादोषारोप मुक्तता) किंवा निर्दोष मुक्ततेमध्ये संपले. त्यांनी तक्रार केली की राज्य आणि जिल्हा स्तरावर स्थापन करण्यात आलेले विधी सेवा प्राधिकरणे, गुन्ह्यातील पीडितांना आणि/किंवा गुन्ह्यातील पीडितांच्या कायदेशीर वारसांना, यथास्थिती मदत करण्यात अयशस्वी ठरले. आरोपमुक्ती किंवा निर्दोष मुक्तीच्या आदेशांना आव्हान देण्यासाठी आणि नुकसानभरपाईच्या वसुलीसाठी कार्यवाही

दाखल करण्यासाठी पीडितांना किंवा पीडितांच्या कायदेशीर वारसांना कायदेशीर सहाय्य प्रदान केले गेले नाही. परिणामी, पीडितांना सरकारी यंत्रणेकडून आणि न्यायव्यवस्थेकडूनही कोणताही दिलासा मिळाला नाही. दंगलीत प्राण गमावलेल्यांच्या कायदेशीर वारसांना २ लाख रुपयांची तुटपुंजी भरपाई देण्यात आल्याचेही त्यांनी सादर केले. शिवाय, ही नुकसानभरपाई देण्यासही अवास्तव विलंब झाला. बेपत्ता झालेल्या व्यक्तींच्या फार कमी कुटुंबांना नुकसान भरपाई देण्यात आली, मात्र विधि कल्पनेनुसार, सात वर्षांहून अधिक काळ हरवलेल्या व्यक्तींना मृत मानले जाते. म्हणून, ते असे सादर करतील की, नुकसानभरपाई मोठ्या प्रमाणात वाढवण्यास पात्र आहे आणि प्रत्येक पात्र पीडित/त्याच्या किंवा तिच्या वारसांना नुकसानभरपाई दिली जाईल याची खात्री करण्यासाठी राज्य शासनाला निर्देश जारी केले जावेत. त्यांनी असे सादर केले की, विलंबित भरणा भरपाईसाठी पीडितांना व्याज दिले जावे.

९. राज्य शासनाची बाजू मांडणारे विद्वान वकील राहुल चिटनीस यांनी असा आग्रह धरला की, राज्य शासनाने कोणतीही चूक केलेली नाही. त्यांनी असे सांगितले की, बेपत्ता व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांचा शोध घेण्यासाठी सर्व प्रयत्न करण्यात आले आणि त्यांना त्वरित नुकसान भरपाई देण्यात आली. त्यांनी असे सादर केले की, आयोगाने नियुक्त केलेल्या पोलिस अधिकाऱ्यांवर शिस्तभंगाची कार्यवाही सुरू करण्यात आली होती आणि ती तार्किक निष्कर्षापर्यंत नेली गेली. त्यांनी असे सादर केले की, या न्यायालयाने हस्तक्षेप करून निर्दोष मुक्तता किंवा आरोपमुक्तीच्या आदेशांना आव्हान देण्यासाठी निर्देश जारी करण्यास आता खूप उशीर झाला आहे. त्यांनी असे सादर केले की अशा काही आदेशांना उच्च मंचासमोर अयशस्वीपणे आव्हान दिले गेले. त्यांचे असे म्हणणे आहे की, कालांतराने या याचिकेत कोणतेही निर्देश आवश्यक नाहीत .

निवेदनांचा विचार

१०. सादर केलेल्या निवेदनांचा आम्ही काळजीपूर्वक विचार केला आहे. सादरीकरणाच्या दरम्यान, याचिकाकर्त्याच्या विद्वान वरिष्ठ वकिलांनी पहिल्या दोन प्रार्थनांवर भर दिला नाही. १९५२ च्या कायद्यांतर्गत नियुक्त केलेल्या आयोगाच्या शिफारशी सरकारला बंधनकारक करता येत नाहीत. न्यायालय सरकारला अहवालावर कारवाई करण्यास भाग पाडू शकत नाही. परंतु, एकदा सरकारने शिफारशी स्वीकारल्या की, रिट कोर्ट शिफारशींच्या अंमलबजावणीसाठी परमादेश जारी करू शकते कारण शिफारशींची अंमलबजावणी करणे सरकारचे उत्तरदायित्व आहे. या याचिकेत दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांचा तसेच दिनांक ३० ऑगस्ट २०२२ रोजीच्या आदेशाद्वारे निकाली काढलेल्या संबंधित याचिकांचा अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की दंगलीच्या कारणांविषयी आयोगाने काढलेल्या बहुतांश निष्कर्षांवर राज्य सरकारने आक्षेप घेतला, असे असला तरी राज्य सरकारने दाखल केलेल्या ज्ञापनावरून असे दिसून येते की सुधारणात्मक उपाययोजना करण्याबाबतच्या बहुतांश शिफारशी स्वीकारल्या गेल्या होत्या. या वस्तुस्थितीची आम्हाला जाणीव आहे की, आयोगाच्या शिफारशी २४ वर्षांहून अधिक काळापूर्वी सादर करण्यात आल्या होत्या आणि बहुतांश खटले आणि शिस्तभंगाच्या चौकशी २० वर्षांहून अधिक काळापूर्वी पूर्ण झाल्या आहेत. असे असले तरी, आम्ही न्यायासनमध्ये लक्ष वेधणाऱ्या (कॅन्व्हास) निवेदनांवर काम करत आहोत.

चूक करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांवर कारवाई

११. सर्वप्रथम, आयोगाच्या शिफारशीनुसार चूक करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई करण्याबाबत आम्ही चर्चा करू. त्याचा तपशील, श्री अमिताभ गुप्ता,

प्रधान सचिव, गृह विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दिनांक १३ मार्च २०२० रोजीच्या प्रतिज्ञापत्रात आढळतो. आयोगाच्या शिफारशींनुसार, नऊ पोलीस अधिकाऱ्यांविरोधात एफआयआर दाखल करण्यात आले. त्यापैकी दोघांना विनादोषारोप मुक्त (कार्यमुक्त) करण्यात आले आणि सात जणांची निर्दोष मुक्तता करण्यात आली. फिर्यादी / पीडितांनी दिनांक १६ एप्रिल २००३ रोजी दोन अधिकाऱ्यांना विनादोषारोप मुक्त (आरोपमुक्त) करण्याच्या आदेशांविरोधात पुनरीक्षण अर्ज दाखल केले. पुनरीक्षण अर्ज फेटाळण्यात आले. दिनांक ४ जुलै २०११ रोजी फेटाळण्यात आलेली प्रकरणे विशेष अनुमती याचिकांच्या माध्यमातून या न्यायालयात सादर करण्यात आली. सहा पोलीस अधिकाऱ्यांच्या प्रकरणात दिनांक १८ नोव्हेंबर २००५ रोजी निर्दोष मुक्तता करण्याचे आदेश देण्यात आले आणि दिनांक ९ सप्टेंबर २०१४ रोजी एका अधिकाऱ्याची निर्दोष मुक्तता करण्यात आली. निर्दोष मुक्तीच्या या आदेशांना आव्हान देण्यात आले नाही. नऊ पोलीस अधिकाऱ्यांपैकी सात जण आधीच सेवानिवृत्त झाले आहेत. राज्य शासनाने निर्दोष मुक्तीच्या आदेशावर प्रश्न उपस्थित न करण्याची कारणे सांगितली नाहीत. या प्रकरणांमध्ये राज्याने सतर्क आणि सक्रिय असायला हवे होते. निर्दोष मुक्तीच्या आदेशांना आव्हान देण्यास पात्र आहे की नाही हे तपासण्याचे निर्देश राज्याला देण्यास आता खूप उशीर झाला आहे.

१२. आता, विविध पोलिस अधिकाऱ्यांविरुद्ध सुरू करण्यात आलेल्या शिस्तभंगाच्या चौकशीकडे वळतांना, एका अधिकाऱ्याला सेवेतून बडतर्फ करण्यात आल्याचे आपल्याला आढळून आले आहे. एका अधिकाऱ्याला शिक्षा म्हणून सक्तीने निवृत्त करण्यात आले. इतर नऊ पोलीस अधिकाऱ्यांना किरकोळ दंड ठोठावण्यात आला आहे. ज्या नऊ पोलिस अधिकाऱ्यांना किरकोळ दंड ठोठावण्यात आला, त्यापैकी आठ अधिकारी आधीच सेवेतून निवृत्त झाले आहेत. इतर आठ पोलीस अधिकाऱ्यांची निर्दोष मुक्तता करण्यात आली.त्यापैकी पाच

अधिकारी निवृत्त झाले आहेत. चौकशी प्रलंबित असताना एका पोलीस अधिकाऱ्याचा मृत्यू झाल्यामुळे त्याच्याविरोधातील चौकशी मागे घेण्यात आली. दरम्यान बराच काळ गेल्यामुळे शिस्तपालनाची कार्यवाही बाबत विचार करता, आता २०२२ मध्ये, शिस्तपालनविषयक प्राधिकार्यांनी दिलेल्या आदेशांची वैधता आणि लादलेल्या दंडाची पर्याप्तता या प्रश्नावर विचार करणे अयोग्य ठरेल. कोणत्याही परिस्थितीत, जनहित याचिकेच्या स्वरूपातील रिट याचिकेत, रिट न्यायालयाने सामान्यतः शिस्तपालनाच्या कार्यवाहीत हस्तक्षेप करू नये.

दंगलीशी संबंधित गुन्हेगारी प्रकरणे

१३. या प्रतिज्ञापत्रात दंगलीशी संबंधित २५३ गुन्हेगारी प्रकरणांच्या भवितव्याचा तपशील उघड केला आहे. या प्रकरणांचे निकाल खालीलप्रमाणे सारांशित केले जाऊ शकतात:

दोषी	**निर्दोष**	**अपप्रेरित**	**दंगलीशी संबंधित नसलेली प्रकरणे**	**सत्र न्यायालयात प्रलंबित प्रकरणे**	**सुप्त संचिकेवरील प्रकरणे**
६	**११४**	**१**	**३४**	**१**	**९७**

प्रतिज्ञापत्रात असे नमूद करण्यात आले आहे की, मुंबई उच्च न्यायालयाने डिसेंबर १९९२ आणि जानेवारी १९९३ मधील हिंसाचाराशी संबंधित फौजदारी प्रकरणे हाताळण्यासाठी दोन विद्वान सत्र न्यायाधीश आणि दोन विद्वान महानगर दंडाधिकारी यांना विशेष न्यायालय म्हणून नामनिर्देशित केले होते. प्रतिज्ञापत्रातून असे दिसून येत आहे की, सत्र न्यायालयात अद्यापही एक प्रकरण प्रलंबित आहेत. प्रलंबित प्रकरण लवकरात लवकर निकाली काढण्यासाठी सत्र न्यायालयाला निर्देश देण्याचा आमचा प्रस्ताव आहे. ९७ प्रकरणे सुप्त संचीकांवर आहेत.याचे कारण असे

असले पाहिजे की एकतर त्यातील आरोपी सापडत नाहीत किंवा फरार आहेत.प्रशासकीय बाजूने, उच्च न्यायालयाने ज्या संबंधित न्यायालयांमध्ये ही प्रकरणे प्रलंबित आहेत त्यांना योग्य निर्देश दिले पाहिजेत. आरोपींचा शोध घेण्यासाठी संबंधित न्यायालये योग्य ती पावले उचलतील याची उच्च न्यायालयाने खात्री केली पाहिजे.आरोपींचा शोध घेण्यासाठी राज्य सरकारला एक विशेष कक्ष स्थापन करावा लागेल.

पीडितांना विधी सहाय्य पुरवण्यात अपयश

१४. ज्येष्ठ वकील कॉलिन गोन्साल्विस यांनी अशी तक्रार केली आहे की, दोषमुक्तीच्या आदेशांना आव्हान देण्यासाठी, गुन्ह्यातील पीडितांना राज्य आणि विधी सेवा प्राधिकरण अधिनियम, १९८७ (थोडक्यात, 'अधिनियम १९८७') अंतर्गत स्थापन केलेल्या जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरणांनी कायदेशीर मदत पुरवायला हवी होती. विधी सेवा प्राधिकरणाने त्यांचे कर्तव्य बजावलेअद्यापही नसल्याची त्यांची तक्रार होती. कायदेशीर मदत देण्यासाठी या टप्प्यावर कोणतेही निर्देश जारी केले जाऊ शकत नसले तरी, आम्ही कायदेशीर वादांची तपासणी करत आहोत.

१५. १९८७ च्या कायद्याच्या कलम १२ मध्ये विधी सेवा देण्यासाठीचे निकष नमूद केले आहेत जे असे आहेतः

> **"१२. विधी सेवा प्राप्त करण्यासाठीचे निकष-प्रत्येक व्यक्ती ज्याला प्रकरण दाखल करायचा आहे किंवा बचाव करायचा आहे, ती व्यक्ती या कायद्यांतर्गत विधी सेवांसाठी पात्र असेल, जर ती व्यक्ती -**
>
> (क) अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीचा सदस्य असेल;
>
> (ख) संविधानाच्या अनुच्छेद २३ मध्ये नमूद केल्यानुसार मानवी तस्करीचा किंवा भीक माफियाचा बळी;

(ग) स्त्री किंवा बालके;

(घ) विकलांग व्यक्तींसाठी (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग)अधिनियम,१९९५ (१/१९९६) च्या कलम २ च्या खंड (i) मध्ये परिभाषित केलेली विकलांग व्यक्ती;

(ङ) एखादी व्यक्ती जी सामूहिक आपत्ती, वांशिक, हिंसा, जातीय अत्याचार, पूर, दुष्काळ, भूकंप किंवा औद्योगिक आपत्ती याद्वारे प्रभावित व दुर्लक्षित परिस्थितीत असेल तर ;

किंवा

(च) औद्योगिक कामगार; किंवा

(छ) अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा,१९५६ (१४०/१९५६) च्या कलम २ च्या खंड (छ) च्या अर्थामध्ये संरक्षणात्मक गृहात अभिरक्षित असलेली व्यक्ती किंवा बाल न्याय कायदा, १९८६ (५३/१९८६) च्या कलम २ च्या खंड (ञ) अर्थांतर्गत बालगृहातील किंवा मानसिक आरोग्य कायदा, १९८७ (1१४/१९८७) च्या कलम २ च्या खंड (छ) अर्थांतर्गत मानसोपचार रुग्णालयात किंवा मानसोपचार परिचर्या गृहात अभिरक्षेत असलेली व्यक्ती किंवा

(ज) जर प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयाव्यतिरिक्त इतर न्यायालयासमोर असेल तर नऊ हजार रुपयांपेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न किंवा राज्य सरकारने विहित केलेली इतर अधिक रक्कम आणि जर प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयासमोर असेल तर बारा हजार रुपयांपेक्षा कमी किंवा केंद्र सरकारने विहित केलेली इतर अधिक रक्कम प्राप्त करत असणारी व्यक्ती."

(भर देण्यात आला)

१६. १९८७ च्या कायद्याच्या कलम १२ च्या खंड (ङ) अंतर्गत, वांशिक हिंसाचाराला बळी पडलेली व्यक्ती १९८७ च्या कायद्यांतर्गत विधी सेवांसाठी पात्र आहे. मेरियम-वेबस्टर शब्दकोशानुसार "एथनिक" या विशेषणचा अर्थ "सामान्य वांशिक, राष्ट्रीय, आदिवासी, धार्मिक, भाषिक किंवा सांस्कृतिक मूळ किंवा पार्श्वभूमीनुसार वर्गीकृत केलेल्या लोकांच्या मोठ्या गटांचा किंवा त्यांच्याशी संबंधित" असा देण्यात आला आहे. "वांशिक" या शब्दाचा केवळ "भाषिक"

किंवा "वांशिक" गटांचा समावेश असा संकुचित अर्थही लावला जाऊ शकतो.जर याचा व्यापक अर्थ लावला गेला तर त्यात धर्म, जमात आणि जातीचा समूह याचा समावेश असेल. आयोगाच्या अहवालातील निष्कर्ष आणि निवेदनाच्या स्वरूपात राज्य सरकारच्या शिफारशींवरील प्रतिसाद पाहता, दोन धार्मिक गटांमधील जातीय वैमनस्य हे दंगली आणि हिंसाचाराच्या मुख्य कारणांपैकी एक होते यात शंका नाही. दोन्ही दस्तऐवजांमध्ये असे पुरेसे संकेत आहेत की, हिंसाचाराच्या घटनांपैकी एक प्रमुख कारण म्हणजे दोन धार्मिक गटांमध्ये तणाव होता. १९८७ च्या कायद्याचा उद्देश लक्षात घेता, विधी विषयक साहाय्य देण्याच्या अधिकाराचा विचार करण्याच्या उद्देशाने 'वांशिक' या शब्दाचा व्यापक अर्थ निश्चित करावा लागेल. त्यामुळे डिसेंबर १९९२ आणि जानेवारी १९९३ च्या या घटना १९८७ च्या कायद्याच्या कलम १२ मधील समाविष्ट खंडांच्या उपकलम (१) च्या अर्थानुसार वांशिक हिंसाचाराच्या घटना आहेत. त्यामुळे, गुन्ह्यातील पीडित किंवा त्यांच्या कायदेशीर वारसांनी केलेल्या अर्जावर, त्यांना वकिलांची नियुक्ती करून कायदेशीर सेवा पुरवता आली असती, ज्याद्वारे प्रकरणांच्या संपरिक्षे दरम्यान फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (थोडक्यात, ‘Cr.P.C.’) कलम ३०१ च्या उप-कलम (२) नुसार फौजदारी न्यायालयांना सहाय्य झाले असते. दोषमुक्तीच्या आदेशाला आव्हान देण्यासाठी पीडितांना विधी सेवा पुरविल्या जाऊ शकल्या असत्या. परंतु आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की विधी सेवा प्राधिकरणाचे ते सुरुवातीचे दिवस होते. कालांतराने, तालुका पातळीपासून राष्ट्रीय पातळीपर्यंतच्या विधी सेवा प्राधिकरणांनी विधी सेवा प्रभावीपणे देण्यासाठी त्यांच्या उपक्रमांचा विस्तार केला आहे. आता विधी सेवा प्राधिकरणांद्वारे विविध स्तरांवर अनेक उपक्रम राबवले जात आहेत. गेल्या काही दशकांमध्ये विधी सेवांची व्याप्ती लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. कोविड-१९ च्या महामारीच्या काळात हे प्राधिकरण गरीब आणि गरजू लोकांपर्यंत मदत पोहोचवत होते. आम्हाला आशा आणि विश्वास

आहे की स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांनंतर दंगलीसारखी परिस्थिती कधीच उद्भवणार नाही. दुर्दैवाने, अशी परिस्थिती उद्भवल्यास, आम्हाला खात्री आहे की, १९८७ च्या कलम 12 चा उद्देश लक्षात घेऊन, विविध स्तरांवरील विधी सेवा प्राधिकरणे हिंसाचारात बळी पडलेल्यांना मदत करतील आणि त्यांना कायदेशीर सेवा देतील. निर्दोष सुटण्याच्या आदेशाला आव्हान देण्यासाठी १९९२ आणि १९९३ च्या दंगलीतील पीडितांना कायदेशीर मदत देण्याचे निर्देश विधी सेवा प्राधिकरणांना देण्यास आता खूप उशीर झाला आहे.

<u>योग्य तपास करण्यात अपयश</u>

१७ . याचिकाकर्त्यांच्या तक्रारींपैकी एक तक्रार अशी होती की मोठ्या संख्येने दंगलीशी संबंधित गुन्ह्यांमध्ये, योग्य तपास केला गेला नाही आणि म्हणून, सुमारे १३७१ प्रकरणे 'अ' संक्षिप्त (खरे परंतु न सापडलेले) म्हणून वर्गीकृत करून बंद करण्यात आली. अमिताभ गुप्ता यांच्या प्रतिज्ञापत्रात नमूद केले आहे की राज्य सरकारने 'अ' संक्षिप्त म्हणून वर्गीकृत केलेल्या सर्व प्रकरणांची छाननी करण्यासाठी पोलीस महासंचालकांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. समितीच्या निर्देशानुसार पोलिस उपायुक्त दर्जाच्या अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली ११२ प्रकरणांमध्ये पुन्हा तपास करण्यात आला. उर्वरित आठ प्रकरणांमध्ये आरोपपत्र दाखल करण्यात आले. आठ प्रकरणांपैकी सात प्रकरणांमध्ये निर्दोष सुटका झाली, तर एका प्रकरणात, जिथे गुन्हा आपसात मिटण्याजोगा होता, तो आपसात मिटवला गेला.

पोलीस सुधारणांबाबतच्या शिफारशी-

१८. आयोगाने आपल्या अहवालात पोलीस दलाच्या बळकटीकरणासाठी आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी अनेक सूचना केल्या आहेत. शिफारसी खूप व्यापक आहेत आणि त्यात अनेक पैलूंचा समावेश आहे. आयोगाने शिफारस केली आहे की पोलीस दलात व्यावसायिकता आणण्याची गरज आहे. आयोगाने पोलीस दलाच्या सदस्यांच्या प्रशिक्षण आणि शारीरिक तंदुरुस्तीवर भर दिला आहे.आयोगाने पोलिस दलाकडे असलेल्या शस्त्रास्त्रांमध्ये सुधारणा करण्याची सूचना केली. आयोगाने पोलिसांच्या संप्रेषण प्रणालींमध्ये देखील मोठ्या प्रमाणात सुधारणा सुचवल्या आहेत. पोलिसांच्या दैनंदिन कामकाजात राजकीय हस्तक्षेप थांबवण्याची शिफारसही करण्यात आली आहे. आपण येथे नोंद घेऊ शकतो की, कालांतराने आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीसह, पोलिसांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या संप्रेषण प्रणालींमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. जलद कृती पथके स्थापन करण्याच्या आयोगाच्या सूचनेची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. पोलीस दलाचे मनोधैर्य उंचावण्यासाठी त्यांना योग्य गृहनिर्माण सुविधा उपलब्ध करून देणे, पोलीस दलाच्या दैनंदिन कामकाजातील राजकीय हस्तक्षेप कमी करणे इत्यादी विविध पावले उचलली जावीत, अशी सूचना आयोगाने केली. यापैकी बहुतांश शिफारशी राज्य सरकारने स्वीकारल्या असे अभिलेख सरकारच्या ज्ञापनापत्रात आहे. परंतु उर्वरित असलेला तो अंमलबजावणीचा भाग आहे. शकील अहमद वि. युनियन ऑफ इंडिया अँड ऑर्स. [अभय एस. ओका, जे.] पोलीस दलाच्या सुधारणा आणि आधुनिकीकरणासाठी आयोगाने केलेल्या शिफारशींकडे राज्य सरकार दुर्लक्ष करू शकत नाही आणि या शिफारशी राज्य सरकारला मार्गदर्शन करत राहतील.

पीडितांना नुकसान भरपाई

१९. दंगलीतील पीडितांना नुकसान भरपाई देण्याच्या महत्त्वपूर्ण मुद्द्याकडे आपले लक्ष वेधले जाते. डिसेंबर १९९२ आणि जानेवारी १९९३ मध्ये हिंसाचारामुळे असो किंवा पोलिसांच्या गोळीबारामुळे ९०० जणांना जीव गमवावा लागला आणि २०३६ लोक जखमी झाले हे आम्ही आधीच नोंदवले आहे.

२०. भारतीय राज्यघटनेचे कलम २१ प्रत्येक नागरिकाला मानवी प्रतिष्ठेसह जगण्याचा अधिकार प्रदान करते. कलम २१ मध्ये अर्थपूर्ण आणि सन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे. एखाद्या व्यक्तीला मानवी प्रतिष्ठेसह जगण्यास प्रवृत्त करणारे जीवनाचे सर्व पैलू भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ मध्ये वापरलेल्या 'जीवन' या शब्दाने व्यापलेले आहेत. जर नागरिकांना जातीय तणावाच्या वातावरणात राहण्यास भाग पाडले गेले तर ते कलम २१ द्वारे हमी दिलेल्या त्यांच्या जीवनाच्या अधिकारावर परिणाम करते. डिसेंबर १९९२ आणि जानेवारी १९९३ मध्ये मुंबईत झालेल्या हिंसाचारामुळे बाधित भागातील रहिवाशांच्या सन्माननीय आणि अर्थपूर्ण जीवन जगण्याच्या अधिकारावर विपरित परिणाम झाला. डिसेंबर १९९२ आणि जानेवारी १९९३ मधील मोठ्या प्रमाणात झालेल्या हिंसाचारासाठी काही गट जबाबदार होते यात वाद नाही.कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यात आणि भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ अंतर्गत हमी दिलेल्या लोकांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यात राज्य सरकार अपयशी ठरले. यापूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे, ९०० लोक मरण पावले आणि २००० हून अधिक लोक जखमी झाले. नागरिकांची घरे,व्यवसायाची ठिकाणे आणि मालमत्ता उद्‌ध्वस्त करण्यात आली. हे सर्व भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ अंतर्गत हमी दिलेल्या त्यांच्या अधिकारांचे उल्लंघन आहे. कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यात राज्य सरकारचे अपयश हे त्यांच्या व्यथेचे एक मूळ कारण होते. त्यामुळे बाधित व्यक्तींना राज्य सरकारकडे नुकसान

भरपाई मागण्याचा अधिकार होता. विलंब झाला असला तरी, ८ जुलै १९९३ रोजीच्या सरकारी ठरावाद्वारे (पहिला सरकारी ठराव), डिसेंबर १९९२ आणि जानेवारी १९९३ मधील दंगली तसेच मुंबई शहरातील साखळी बॉम्बस्फोटांमुळे प्रभावित झालेल्या व्यक्तींना आर्थिक मदत देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.दंगलीच्या घटनांनंतर सुमारे साडेपाच वर्षांनी, २२ जुलै १९९८ चा शासन निर्णय (दुसरा शासन निर्णय) जारी करण्यात आला, ज्यामध्ये बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना २ लाख रुपयांची भरपाई देण्याची तरतूद होती. पात्रतेचे निकष आणि वितरणाची कार्यपद्धती दुसऱ्या शासन निर्णयात नमूद करण्यात आली होती.

२१. अमिताभ गुप्ता यांनी १३ मार्च २०२० रोजी दिलेल्या प्रतिज्ञापत्रात नमूद केले आहे की दंगलीत ९०० लोकांचा मृत्यू झाला आणि १६८ लोक बेपत्ता झाले.सर्व ९०० मृत व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना आणि ६० बेपत्ता व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांना नुकसान भरपाई देण्यात आल्याचा दावा त्यांनी केला. या न्यायालयाने ३० ऑगस्ट २०२२ रोजी राज्य सरकारला पीडितांना दिलेल्या नुकसानभरपाईचा तपशील उघड करण्याचे निर्देश दिले होते.या न्यायालयाचा ३० ऑगस्ट २०२२ रोजीचा उपरोक्त आदेश उद्धृत करणे आवश्यक आहे, जे खालीलप्रमाणे आहे:

> ''.......आम्ही पक्षकारांचे विद्वान वकीलांचे म्हणणे ऐकले आहे.
>
> याचिकाकर्त्याच्या वकिलाने मांडलेल्या सर्व पैलूंचा, विशेषतः नुकसानभरपाईच्या पैलूचा विचार करण्यासाठी, महाराष्ट्र राज्याने दिनांक १३.३.२०२० रोजी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्राच्या पृष्ठ २६ वर निशाणी- ब चे अधिक चांगले स्पष्टीकरण देणे आवश्यक आहे.आम्हाला खालीलप्रमाणे माहिती हवी आहेः –
>
> (१) बेपत्ता असल्याचे नमूद केलेल्या १६८ व्यक्तींची संख्या ही ओळखल्या गेलेल्या ९०० पीडितांच्या संख्येचा एक भाग आहे का?

(२) बेपत्ता झालेल्या व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना कोणतीही भरपाई देण्यात आली आहे का?

(३) पीडितांच्या वारसांना देण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईचा संदर्भ काय आहे?

(४) मालमत्तेच्या नुकसानभरपाईसाठी कोणतीही भरपाई देण्यात आली आहे का?

(५) ही नुकसानभरपाई केव्हा दिली गेली, म्हणजे घटनेची तारीख आणि भरपाई देण्यात आल्याचा कालावधी कोणता ?

दोन आठवड्यांच्या आत उपरोक्त अटींनुसार शपथपत्र दाखल करावे.युक्तिवाद समाप्त.

निकाल राखून ठेवला आहे ".

(भर दिला)

गृह विभागाचे सहसचिव मंगेश मंजाभाऊ शिंदे यांच्या शपथपत्राद्वारे राज्य सरकारने वरील निर्देशांचे पालन करणे अपेक्षित होते. श्री. मंगेश मजाभाऊ शिंदे यांच्या शपथपत्रातील राज्य सरकारचे उत्तर पुढीलप्रमाणे आहेः

"(i) बेपत्ता असल्याचे नमूद केलेल्या १६८ व्यक्तींची संख्या ओळख पटलेल्या ९०० पीडितांच्या संख्येचा एक भाग आहे का?

उत्तर - बेपत्ता झालेल्यांची एकूण संख्या १६८ आहे, जी एकूण ९०० पीडितांच्या संख्येचा भाग नाही.

(ii) बेपत्ता झालेल्या व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना कोणतीही भरपाई देण्यात आली आहे का;

उत्तर - **बेपत्ता झालेल्या ६० व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना एकूण भरपाई रु. १,१९,००,०००/- देण्यात आली. कायदेशीर वारसदार सापडले नाहीत, निवासी पत्ते सापडले नाहीत, कायदेशीर वारसांनी प्रतिज्ञापत्र सादर केले नाही, हरवलेल्या व्यक्तीविरुद्ध पोलिसात गुन्हा दाखल केला आहे इत्यादी**

कारणांमुळे उर्वरित बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना अद्याप नुकसान भरपाई देण्यात आलेली नाही.

(iii) पीडितांच्या वारसांना देण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईसाठी कोणता संदर्भ वापरला आहे?

उत्तर - पीडितांच्या कायदेशीर वारसांना नुकसानभरपाई आणि मालमत्तेच्या नुकसानीची भरपाई दिनांक ०८.०७.१९९३ च्या शासन निर्णयाच्या संदर्भानुसार दिली जाते.दिनांक ०८.०७.१९९३ च्या शासन निर्णयाची सत्यप्रत यासह संलग्न केली आहे आणि परिशिष्ट-आर-२ म्हणून चिन्हांकित केली आहे.

बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना दिलेली नुकसानभरपाई दिनांक २२. ०७. १९९८ च्या शासननिर्णयाच्या संदर्भानुसार दिली गेली आहे. दिनांक २२. ०७. १९९८ च्या शासननिर्णयाची सत्यप्रत यासह संलग्न केली आहे आणि परिशिष्ट-आर-३ म्हणून चिन्हांकित केली आहे.

(iv) मालमत्तेच्या नुकसानासाठी कोणतीही भरपाई देण्यात आली आहे का;
उत्तर-मालमत्तेच्या नुकसानासाठी रु. ३,३१,९२,६५८/- इतकी रक्कम भरपाई म्हणून देण्यात आली आहे. ज्याचे विभाजन खालीलप्रमाणे आहे :-

अनु . क्र .	**विषय**	**नुकसानभरपाई देण्यात आलेली प्रकरणे**	**एकूण नुकसानभरपाई**
१.	घरे /स्टॉल्स /झोपड्या	१५७५	रु. ७३,५०,५५५/-
२.	नुकसान झालेली घरे	२५०२	रु. ९५,७५,०००/-
३.	नुकसान झालेले स्टॉल्स	३६९९	रु. १,४१,२९,४५८/-
४.	इतर	५३८	रु. २१,३८,२००/-
५.	एकूण	८३१४	रु. ३,३१,९२,६५८/-

(v) ही नुकसानभरपाई केव्हा दिली गेली, म्हणजे घटनेच्या तारखेपासून देण्यात आलेल्या नुकसानभरपाईपर्यंतचा कालावधी.

उत्तर - शासन निर्णय दिनांक ०८.०७.१९९३ आणि शासन निर्णय दिनांक २२. ०७. १९९८ नुसार जारी केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांनंतर, शासन निर्णयातील निकषांनुसार नुकसानभरपाईच्या प्रकरणांची सखोल छाननी केल्यानंतर १९९२ ते २०१० या कालावधीत वेळोवेळी नुकसानभरपाई देण्यात आली."

(भर दिला गेला)

२२. भारतीय पुरावा कायदा, १८७२ च्या कलम १०८ अन्वये, अशी धारणा आहे की एखादी व्यक्ती जर ती हयात असती तर स्वाभाविकपणे ज्यांना तिचा ठावठिकाणा कळला असता त्यांना सात वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ तिच्याबद्दल काही बातमी कळलेली नसते तेव्हा अशा व्यक्तीला मृत मानले जाते, जोपर्यंत त्याच्या उलट पुष्टी करणारी व्यक्ती सिद्ध करत नाही. बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना/कुटुंबातील सदस्यांना २ लाख रुपयांची नुकसानभरपाई देण्यासाठी राज्य सरकारने ही योजना आणली आहे, असा वैधानिक अंदाज लक्षात घेता हा निर्णय घेण्यात आला आहे. आता बेपत्ता झालेल्या व्यक्तींबद्दल बोलायचे झाले तर केवळ ६० बेपत्ता व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांना नुकसान भरपाई देण्यात आली आहे. उर्वरित १०८ बेपत्ता व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या संदर्भात, संबंधित व्यक्ती सापडल्या नाहीत, त्यांचे निवासी पत्ते सापडले नाहीत, त्यांनी प्रतिज्ञापत्र सादर केले नाहीत इत्यादी विविध कारणांमुळे नुकसान भरपाई देण्यात आली नाही. बेपत्ता व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांचा शोध घेण्यासाठी आणि ते प्रतिज्ञापत्राची अंमलबजावणी यासारख्या गोष्टींची पूर्तता करतील याची खात्री करण्यासाठी राज्य सरकारने कोणतेही प्रयत्न केलेले नाहीत. उर्वरित १०८ बेपत्ता व्यक्तींशी संबंधित नोंदी तपासण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य

विधी सेवा प्राधिकरणाचे सदस्य सचिव (थोडक्यात, 'एम. एस. एल. एस. ए.') यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्याचा आमचा प्रस्ताव आहे. समितीचे इतर दोन सदस्य म्हणून उपजिल्हाधिकारी पदापेक्षा कमी नसलेल्या एका महसूल अधिकाऱ्याची आणि सहाय्यक पोलीस आयुक्त पदापेक्षा कमी नसलेल्या एका पोलीस अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याचे निर्देश राज्य सरकारला देण्याचा आमचा प्रस्ताव आहे. हरवलेल्या व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांचा शोध घेण्यासाठी राज्य सरकारने केलेल्या प्रयत्नांवर ही समिती देखरेख ठेवेल, ज्यांचे पत्ते उपलब्ध नाहीत आणि ज्या पात्र व्यक्तींनी प्रक्रियात्मक अनुपालने केली नाहीत त्यांना आवश्यक अनुपालनासाठी मदत केली जाईल याची देखील खात्री ही समिती करेल.सर्व प्रकारच्या पीडितांना नुकसानभरपाई देण्याच्या संदर्भात या न्यायालयाने जारी केलेल्या निर्देशांच्या अनुपालनावरही समितीला देखरेख ठेवावी लागेल.

२३. राज्य सरकारच्या प्रतिज्ञापत्रात अशी भूमिका मांडण्यात आली आहे की, ज्यांची घरे/स्टॉल्स/झोपड्या उद्ध्वस्त झाल्या आहेत किंवा नुकसान झाले आहे त्यांना नुकसान भरपाई देण्यात आली आहे. पहिल्या शासन निर्णयावर भर देण्यात आला आहे. पुढीलप्रमाणे मदत पुरवण्यासाठी देण्यात आलेला निर्णय :

"१२ मार्च १९९३ रोजी आणि त्यानंतर मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगरातील बॉम्बस्फोटातील पीडितांना आर्थिक अनुतोष.

१. आपत्ती अनुतोष : - प्रत्येक निराधार व्यक्तीला रु. २५० /-.

२. झोपडीच्या पुनर्बांधणीसाठी अनुदानः- उद्ध्वस्त झालेल्या झोपडीच्या प्रत्येक घरासाठीःझोपडी ला झालेल्या नुकसानीच्या प्रमाणानुसार किंवा रु. ५००० -जे कमी असेल ते अनुदान दिले पाहिजे.

३. घरांचे नूतनीकरणः- निवासी घराच्या नूतनीकरणासाठी, रु. ५०००/- च्या अनुदानासह आणि रु. १००००/- च्या कर्जासह, जास्तीत जास्त रु. १५०००/- आर्थिक साहाय्य.

४. घरांची दुरुस्तीः- घराच्या दुरुस्तीसाठी, रु ६०००/- आणि रु ५००० -चे कर्ज, याचा अर्थ, रु ११००० -पर्यंतचे अनुदान.

५. उद्ध्वस्त झालेले स्टॉल आणि दुकानांसाठीः- नष्ट झालेल्या स्टॉल्ससाठी, नुकसान खर्चाच्या बरोबरीचे किंवा जास्तीत जास्त रु ५०००-अनुदान म्हणून रक्कम दिली जावी.

६. 'जळलेल्या हातगाड्यांसाठी' मदतः- ज्या हातगाडीच्या मालकांना, ज्यांच्या गाड्या आगीत नष्ट झाल्या आहेत, त्यांना प्रत्येकी रु २५०० चे अनुदान दिले पाहिजे.

७ . मृत व्यक्तींच्या नातेवाईकांना रु. २ लाख रुपयांचे नुकसान भरपाईचे अनुदानः

८ . कायमस्वरूपी अपंगत्व असलेल्या व्यक्तीला रु. २५०००/- चे अनुदान.

९ . तात्पुरते शारीरिक अपंगत्व असलेल्या व्यक्तीला रु. १००००/- चे अनुदान देणे.

१० . रु. ५००० ची मदत-कोणत्याही खाजगी रुग्णालयात २४ तासांपेक्षा जास्त वेळ दाखल राहिल्यास.

११ . २४ तासांपेक्षा कमी काळ रुग्णालयात दाखल होण्यासाठी वैद्यकीय मदत रु. १०००/- असेल-किंवा रुग्णालयाचा नेमका खर्च जे कमी असेल, ती रक्कम मदत म्हणून दिली जाईल.

१२. ज्या टॅक्सी मालकांचे वाहन पूर्णपणे जळून खाक झाले आहे त्यांना रु. २५०००/- ची आर्थिक मदत.

१३. वाचलेल्या रिक्षा मालकांना, रु.१३०००/- ज्यांचा रिक्षा पूर्णपणे जळून खाक झाला आहे.”

२४. अमिताभ गुप्ता यांच्या अनुपालनाच्या आधीच्या प्रतिज्ञापत्रात, राज्य सरकारने अशी भूमिका घेतलेली नाही की १९९२ आणि १९९३ च्या दंगलीतील सर्व पीडितांना पहिल्या सरकारी ठरावानुसार नुकसान भरपाई देण्यात आली होती, जे ती मिळवण्यास पात्र होते. पात्र पीडितांना वाजवी कालावधीत नुकसान भरपाई देणे हे राज्य सरकारचे कर्तव्य होते, जे संबंधित शासन निर्णयांच्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत घेतले जाऊ शकते. त्यामुळे, सर्व पात्र व्यक्तींना नुकसानभरपाई देण्यात आली आहे की नाही हे शोधण्यासाठी समितीला नोंदी तपासाव्या लागतील.१९९२ आणि १९९३ च्या दंगलीतील पीडितांच्या विविध श्रेणींसाठी पहिल्या शासन निर्णयानुसार नुकसान भरपाई दिली जाईल याची समिती खात्री करेल.नोंदी तपासल्यानंतर, काही पीडितांना नुकसानभरपाई देण्यात आलेली नाही हे उघड झाल्यास, वर नमूद केल्याप्रमाणे स्थापन केलेल्या समितीला, राज्य सरकारच्या पहिल्या शासन निर्णयानुसार पीडितांना नुकसानभरपाई दिली जाईल याची खात्री करावी लागेल. पहिल्या शासन निर्णयाच्या तारखेपासून नुकसानभरपाईची रक्कम भरण्याच्या तारखेपर्यंत सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यापासून ज्यांना ९ टक्के दराने नुकसानभरपाई देण्यात आलेली नाही अशा पीडितांना व्याज द्यावे लागेल.

२५. १०८ बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना २ लाख रुपयांची नुकसानभरपाई देण्याच्या संदर्भात, २२ जुलै १९९८ रोजी दुसरा शासन निर्णय जारी झाल्यापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यानंतर राज्य सरकारला ९ टक्के दराने व्याज द्यावे लागेल.

२६. ३० ऑगस्ट २०२२ रोजीच्या आदेशानुसार, राज्य सरकारने घटनेच्या तारखेपासून नुकसान भरपाई देण्याच्या तारखेपर्यंतच्या कालावधीचा तपशील देणे अपेक्षित

होते, तरी राज्य सरकारने तात्विक तपशील देणे टाळले आहे आणि १९९२ ते २०१० या दोन्ही शासन निर्णयाच्या संदर्भात नुकसान भरपाई देण्यात आल्याचे केवळ अस्पष्ट विधान केले आहे. नुकसानभरपाईची रक्कम वितरीत करण्यात बराच विलंब झाल्याचे या निवेदनावरून दिसून येते. ३० ऑगस्ट २०२२ रोजीच्या आदेशानुसार सादर करणे अपेक्षित असलेले सर्व तपशील राज्य सरकारला समितीला द्यावे लागतील. पहिल्या किंवा दुसऱ्या शासन निर्णयाच्या संदर्भात नुकसानभरपाई देण्यास सहा महिन्यांहून अधिक काळ विलंब झाला आहे अशा प्रकरणांचा शोध ही समिती घेईल. संबंधित लागू असलेल्या शासन निर्णयाच्या तारखेपासून प्रत्यक्ष भरणा होण्याच्या तारखेपर्यंतच्या सहा महिन्यांच्या कालावधीच्या समाप्तीच्या तारखेपासून ९ टक्के दराने व्याज राज्य सरकारला भरावे लागेल. राज्य सरकारला पैसे द्यावे लागतील. या निर्देशांच्या संदर्भात व्याजाच्या अधिकाराचा मुद्दा समितीला ठरवावा लागेल. या रिट याचिकेच्या निकाली काढण्यात विलंब झाला म्हणून आम्ही पीडितांना त्रास होऊ देऊ शकत नाही. नुकसानभरपाईपासून वंचित राहिलेल्या व्यक्तींपर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि औपचारिकतेचे पालन करण्यासाठी त्यांना मदत करण्यासाठी समिती नेहमीच निम-कायदेशीर स्वयंसेवकांची मदत घेऊ शकते.

२७. ज्येष्ठ वकील कॉलिन गोन्साल्विस यांनी नुकसानभरपाईचे प्रमाण पुरेसे नाही या आधारावर ते वाढवण्याची तीव्र विनंती केली. तत्कालीन स्थितिविशेषच्या संदर्भात नुकसानभरपाईचे प्रमाण १९९३ साली निश्चित करण्यात आले आहे. २००१ सालच्या या रिट याचिकेत नुकसानभरपाई वाढवण्याची कोणतीही विनंती केलेली नाही. त्यामुळे, इतक्या दीर्घ कालावधीनंतर अनुदान वाढीसाठीच्या प्रार्थनेला मान्यता देणे योग्य ठरणार नाही.

२८ . त्यामुळे आम्ही पुढील आदेश पारित करून याचिकेला निकाली काढत आहोत.

१. या न्याय निर्णयाद्वारे जारी केलेल्या निर्देशांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी महाराष्ट्र विधी सेवा प्राधिकरणा (एमएसएलएसए) च्या सदस्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती असेल. राज्य सरकार उपजिल्हाधिकारी पदाच्या खाली नसलेल्या एका महसूल अधिकाऱ्याची आणि सहाय्यक पोलीस आयुक्त पदाच्या खाली नसलेल्या एका पोलीस अधिकाऱ्याची नियुक्ती करेल,जे समितीचे इतर दोन सदस्य असतील.

२. बेपत्ता झालेल्या १६८ व्यक्तींची नावे आणि त्यांच्या पत्त्यांसह तपशील असलेला अहवाल राज्य सरकार समितीसमोर सादर करेल. दुसऱ्या सरकारी ठरावानुसार नुकसानभरपाईपासून वंचित राहिलेल्या १०८ बेपत्ता व्यक्तींच्या कुटुंबातील सदस्यांचा शोध घेण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांबाबतची सामग्रीही राज्य सरकार सादर करेल. बेपत्ता व्यक्तींचे कायदेशीर वारस/कुटुंबातील सदस्य शोधण्यासाठी राज्य सरकार सर्वतोपरी प्रयत्न करेल. ही समिती या प्रक्रियेवर देखरेख ठेवेल. ही समिती बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर प्रतिनिधींना प्रक्रियात्मक औपचारिकता पूर्ण करण्यास मदत करेल.

३. राज्य सरकार पहिल्या सरकारी ठरावाच्या परिशिष्टानुसार तसेच दुसऱ्या सरकारी ठरावाच्या संदर्भात दिलेल्या नुकसानभरपाईशी संबंधित नोंदी देखील समितीसमोर सादर करेल, ज्यात ज्या विशिष्ट तारखांवर नुकसानभरपाई प्रत्यक्षात पात्र असलेल्या व्यक्तींना देण्यात आली होती त्या तारखांचा समावेश असेल. दोन्ही सरकारी ठरावांच्या संदर्भात नुकसान भरपाई न मिळालेल्या पीडितांची यादीही राज्य सरकार देईल.

४. त्यानंतर सापडलेल्या बेपत्ता व्यक्तींच्या कायदेशीर वारसांना राज्य सरकार २२ जानेवारी १९९९ पासून म्हणजे दुसऱ्या सरकारी ठरावापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यापासून प्रत्यक्ष भरणा होईपर्यंत वार्षिक ९ टक्के दराने व्याजासह २ लाख रुपयांची भरपाई देईल.

५. महाराष्ट्र विधी सेवा प्राधिकरणा चे सचिव आणि या आदेशांतर्गत नियुक्त केलेले इतर दोन सरकारी अधिकारी असलेली समिती, पहिल्या सरकारी ठरावातील परिशिष्टानुसार नुकसानभरपाईसाठी पात्र असलेल्या परंतु त्यांना नुकसानभरपाई न मिळालेल्या इतर पीडितांचा शोध घेण्यासाठी राज्य सरकारच्या प्रयत्नांवर देखरेख ठेवेल. त्यानंतर ओळखल्या गेलेल्या पीडितांना ८ जानेवारी १९९४ पासून म्हणजे पहिल्या सरकारी ठरावाच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यापासून प्रत्यक्ष भरणा होईपर्यंत वार्षिक ९ टक्के दराने व्याजासह नुकसानभरपाई दिली जाईल.

६. सरकारी ठराव लागू झाल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यानंतर ज्यांना नुकसानभरपाई देण्यात आली होती, त्यांना सरकारी ठराव लागू झाल्याच्या तारखेपासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपल्यापासून परतफेडीच्या तारखेपर्यंत देय असलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेवर राज्य सरकार दरवर्षी ९ टक्के दराने व्याज देईल. या निर्णयाच्या तारखेपूर्वी ज्यांना नुकसान भरपाई मिळाली आहे, त्यांना हे निर्देश लागू होतील. ही समिती, नोंदीची तपासणी केल्यानंतर, वरीलप्रमाणे व्याज मिळण्यास पात्र असलेल्या पीडितांचा तपशील राज्य सरकारला सादर करेल.

७. राज्य सरकार आजपासून दोन महिन्यांच्या कालावधीत समितीसमोर उपरोक्त आवश्यक तपशील सादर करण्याच्या आवश्यकतेचे पालन करेल. वरील निर्देशांनुसार या दोन अधिकाऱ्यांची नियुक्ती आजपासून एका महिन्याच्या कालावधीत केली जाईल. दोन्ही सरकारी अधिकारी संबंधित विभागांशी समन्वय साधतील आणि समितीने निर्देशित केल्याप्रमाणे आवश्यक तपशील दोन महिन्यांच्या निर्दिष्ट कालावधीत समितीला सादर केले जातील याची खात्री करतील.

८. नुकसानभरपाई आणि/किंवा व्याज भरण्याची संपूर्ण प्रक्रिया राज्य सरकार आजपासून नऊ महिन्यांच्या कालावधीत पूर्ण करेल. राज्य सरकार वेळोवेळी केलेल्या अनुपालनाचा अहवाल समितीला देईल. उपरोक्त निर्देशांच्या अनुपालनाचा

तपशील असलेला तपशीलवार अहवाल महाराष्ट्र विधी सेवा प्राधिकरणा चे सचिव आजपासून दहा महिन्यांच्या कालावधीत या न्यायालयात दाखल करतील.

९. या आदेशाद्वारे जारी केलेल्या निर्देशांच्या अंमलबजावणीसाठी समिती महाराष्ट्र विधी सेवा समितीच्या कार्यकारी अध्यक्षांकडून आवश्यक मार्गदर्शन घेईल. समितीला निमलष्करी स्वयंसेवकांची मदत घेण्याचा अधिकार असेल;

१०. मुंबई सत्र न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या दंगलीशी संबंधित एकमेव फौजदारी खटल्याची माहिती राज्य सरकार मुंबई उच्च न्यायालयाच्या महाप्रबंधक यांना देईल, जे हे प्रकरण लवकरात लवकर निकाली काढण्याची गरज असल्याचे संबंधित न्यायालयाच्या निदर्शनास आणून देतील.

११. सुप्त फायलींवरील ९७ प्रकरणांचा तपशील राज्य सरकार आजपासून एका महिन्याच्या आत मुंबई उच्च न्यायालयाच्या महाप्रबंधकांना देईल. तपशील मिळाल्यावर, उच्च न्यायालय,प्रशासकीय बाजूने ज्या न्यायालयांमध्ये प्रकरणे प्रलंबित आहेत, त्या संबंधित न्यायालयांना आरोपींचा शोध घेण्यासाठी आवश्यक पावले उचलण्यासाठी आवश्यक सूचना जारी करेल. या प्रकरणांमध्ये फरार/बेपत्ता झालेल्या आरोपींचा शोध घेण्यासाठी आणि संबंधित न्यायालयांना मदत करण्यासाठी राज्य सरकार तातडीने एक विशेष कक्ष स्थापन करेल जेणेकरून त्यांच्याविरुद्ध खटला सुरू होऊ शकेल; आणि

१२. पोलीस दलातील सुधारणांच्या मुद्द्यावर आयोगाने केलेल्या सर्व शिफारशी राज्य सरकार त्वरित अंमलात आणेल, ज्या आयोगाने स्वीकारल्या होत्या.

२९. रिट याचिकेला वरील निर्देशांसह निकाली काढले जात आहे. या निर्णयाची एक प्रत महाराष्ट्र विधी सेवा प्राधिकरणा च्या सदस्य सचिवांकडे पाठवली जाईल. रिट याचिका निकाली काढण्यात आली.

***

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याची कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

*****